

Çeviriler :

ORTA ASYA MİLLETLERİNİN ARAPLAR'A KARŞI MÜCADELELERİNE DAİR *

(ORHUN YAZITLARINA GÖRE)

Yazan: S. G. KLYAŞTORNIY Çeviren: Dr. İSMAIL KAYNAK

Doğu Türk Kağanlığı'nın büyük siyasî şahsiyeti Tonyukuk'un Orhun yazıtlarında nakledilen Batı seferi, Arap fütuhâtı zamanındaki Türk-Sogd münasebetleri tarihinde bugüne kadar bir beyaz leke olarak kalmaktadır; bu, her şeyden önce seferin tam tarihiyle Orhun yazıtlarının işlenmiş bir kronolojisinin elde bulunmamasıyla izah edilmektedir. Bu arada adigeçen yazıttan istifade edilmesi, Maverâ-ün-nehr'in Araplar tarafından fethedilmesiyle ilgili tarihî şartların esaslı bir şekilde tetkiki için ve o zamanlarda Orta ve Merkezî Asya'daki büyük devletler arasında mevcut bütün siyasî işbirliği sistemlerinin tetkiki bakımından, büyük ehemmiyet taşır.

TONYUKUK YAZITLARININ KRONOLOJİSİ HAKKINDA

Tonyukuk yazıtlarının kronolojisi ve tarihî izahı mes'alesi ilk önce F. Hirth¹ tarafından başlıca Çin kaynaklarının tetkikine istinaden ortaya atılmıştır. Tonyukuk'un devri ve şahsiyetine dair son malûmatı bir araya getirdikten sonra Hirth, yazıtlarda bahsedilen olayların tarihinin İltiş (Gudulu) kağan (682-692) zamanına ve hususiyle Batı seferinin 689² yılına rastladığı neticesine varmıştır ki, bu V.V. Radlov ile V.V. Barthold³ tarafından da kabul edilmiştir. On yedi yıl sonra V. Thomsen, anıtları esaslı bir şekilde tetkik ettikten sonra Hirth'in tesbit ettiği tarihlerin doğru olmadığını ve Koşotsaydam

* "Epigrafika Vostoka" (1954, IX, s. 55-64) dergisinden çevrilmiştir.

¹ F. Hirth. Nachworte zur Inscript des Tonjukuk. ATIM, zweite Folge, St. Petersb., 1899.

² Aynı yer, s. 67-90,100.

³ W. Radloff. Die Inscript des Tonjukuk. ATIM, zweite Folge, St. Petersb., 1899, s. 119-120.-V. V. Barthold. Turkestan v epohu mongol'skogo naşestviya (Moğol istilâsı devrinde Türkistan), c. II. SPb., 1900, s. 189.

metinlerinde bahsedilen Kırgız ve Turgeş seferiyle (710-711) Tonyukuk anıtındaki¹ Kırgız ve Turgeş seferlerinin aynı olduğunu ispat etmiş ve iki gurubun metinlerinde birbirine tamamen zıt olarak tasvir edilen müteakip Sogd seferinin tarihini tesbit edememiştir.

Mevzuu bakımından Tonyukuk anıtı kesin olarak müsavi olmayan iki kısma ayrılmaktadır:

1 — 1-48. satırlarda Türk Kağanlığı'nın en geniş hudutlariyle kuruluşu tarihi, müellifin bu hâdiselerde oynadığı rol ve bunlara iştiraki bakımından anlatılmaktadır.

2 — 48-4. satırlarda Tonyukuk'un "Türkler-Sirler halkı" ve iktidarda bulunan hanedana karşı olan hizmetleri sayılmakta ve aynı zamanda müellifin siyasî görüşleri anlatılmaktadır. Anıtın birinci pragmatik kısmındaki hâdiselerin nakledilmesinde 18-19. satırlarda bahsi geçen "Şantung vâdisine ve Denis nehrine kadar" olan seferin Kültegin anıtının 3. ve 17. satırlarında nakledilen ve Moço Kağan (692-716) hâkimiyetinin ilk yıllarına rastlayan sefere uygun olması dikkati çekmektedir. Bu seferin geniş tasviri "Tan Hanedanı Tarihi"-nin 698 yılına² ait olayları arasında bulunmaktadır. Böylece Moço'nun hâkimiyeti zamanını kısımlara ayırmak için kronolojik bir destek meydana gelmektedir. Minusin vâdisinde Semireçye (Yedisu) 'ye yapılan müteakip seferler, V. Thomsen'in tesbit ettiği üzere, 710-711 yıllarının kışıyle 711 yılının yazına aittir.³ Bütün bunlar Tonyukuk anıtı kronolojisinin çok doğru ve şüphe götürmez olduğuna delildir, tıpkı Koşosaydam yazıtları hakkında kaydedildiği gibi.⁴

Mogilyan ve Kültegin seferinin 712 yılının son baharı sonlarında Turgeşlerle olan meydan savaşının ise 711 yılının yazında vukubulduğu malûmdur. Kültegin yazıtlarında her iki hâdiseden şu şekilde bahsedilmektedir:" (38). Onların (Turgeşlerin) kağanını biz orada öldürdük, onun kabîle birliğini hâkimiyet altına aldık. Turgeş halkı kitle halinde hep derinlere (yani memleket içine) göç ettiler (yani

¹ V. Thomsen. Turcica. Etudes concernant l'interprétation des inscriptions Turques de la Mongolie et de la Sibirie. Helsingfors, 1911, s. 92-93.

² Í. Biçurin. Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Srendney Azii v drevnie vremena (Eski zamanlarda Orta-Asya'da oturan milletler hakkında bilgi külliyatı), ç. I. SPb., 1851, s. 326-327.

³ V. Thomsen. Turcica..., s. 92-93.

⁴ M. Th. Houtsma, GGA, 1899, No. 5, s. 384-390.

boyun eğdiler). Bu halkı biz Tabare(?)'ye yerleştirdik (39). Sogd milletini intizama koymak için geri döndükten sonra İnci nehrinden geçtik".¹ Turgeşleri hezimete uğratıp memleketin içine iskân ettikten sonra Mogilyan ve Kültegin, Turgeş Kağanlığı'nın nihai fethi ile ilgili mülki faaliyetlerle bir yıl kadar bir müddet meşgul oldular. Bu arada Tonyukuk yazıtlarının hâdiseye taallûk eden satırlarında askerî harekâtın sür'ati şu şekilde nakledilmektedir : "(43)... (Turgeşlerin) küçük bir kısmı kaçtı. Ben "on ok" ordusunu sefere sevkettim (44). Biz savaşa devam ederek İnci nehrinin aşip onları kovaladık..."² Bizzat Tonyukuk ve Türk ordusunun itibarı başkomutanı (apa-tarkan) İnel - kağan³ kazanılan zaferden sonra hemen Turgeş kabilelerinin inkıyat etmeyen kısmına karşı takibe çıktıkları ve bu takip neticesi Sogd arazisine girdikleri metinden anlaşılmaktadır. Âbidenin kronolojik sağlamlığını ve kaydedilen olayları nazarı itibare alarak şu kanaate varabiliriz :

1) Tonyukuk ve İnel-Kağan'ın Sogd seferi 711 sonu ile 712 yılı başına rastlamaktadır;

2) Tonyukuk ile İnel-Kağan'ın seferi Mogilyan ile Kültegin'in seferinden önce yapılmıştır.

ARAPLAR VE TOHARLAR

Tonyukuk'un Sogd'a yaptığı seferin tasviri çok kısa olmakla beraber mütevali ve açıktır.

(44)... Jančü ügüzüg kăčă, Tinäsi oylı jatyğma Bänligäk tayı (45). Tämır qapyğqa tăgi irtimiz, anta janturtymyz, Inäl qağanqa... (...γga) tázik, toqrysın (46) ants jărüki (?) suq basly soydaq budun qop kälti. Ol küntä tăgti Türk budun Tämır qapyqa (47) Tinäsi oylı jatyğma tayqa tægmiş, idi joq ärmis. Ol järkä bän, bilgä Toñuquq, tægürtük üçün (48) saryğ altun, örün kümüs, qyz quduz - ägritäbi, ayy bunsuz kälürti.⁴

"(44) Tinesi oğlu'nun bulunduğu Byangligyak dağına, İnci (Yançü) nehrini aşarak... (45) Biz (düşmanları) Demir — Kapılar'a

¹ S. E. Malov. Pamyatniki drevnetürskoy pismennosti. Tekstü i issledovaniya (Eski Türk kitabeleri. Metin ve tetkikler). P.-L., 1951, s. 69.

² S. E. Malov, aynı eser, s. 69.

³ V. Thomsen, Turcica, s. 93. o titule "apa-tarkan" ("apa-tarkan" unvanına dair) bk.: F. Hirth, adı geçen eser, s. 55-6.

⁴ S. E. Malov, gösterilen eser, s. 64.

kadar takip ettik. (Onları) oradan dönmeğe mecbur ettik. (İnel-kağan'ı, .. Arapları ve Toharları... (46) O zaman başlarında Suk(?) olduğu halde bütün Soğd halkı geldi... O günlerde Türk halkı Demir-Kapı (47) ve önderleri bulunmayan Tinesi oğlunun kaldığı geldi. Ben, bilge Tonyukuk, (ordu ile) bu halka kadar (harfiyyen: bu yere) geldim, (48) o zaman o (halk) sarı altun, beyaz gümüş, kadın ve kızlar, kıymetli örtüler ve çok sayıda (harfiyyen: hudutsuz) (diğer) hazineler getirdi".¹

Demir-Kapılar'a, yani Toharistan'a geri çekilmekte olan Turgeşler'in ilk bakışta anlaşılmasız bir mahiyet arzeden bu hareketi VII-VIII. yüzyıllardaki Toharistan-Yedisu arasındaki münasebetlerin hepsi nazarı dikkate alındığı takdirde aydınlanmaktadır. VII. yüzyılın ilk yarısında Toharistan'ın Batı Türk Kağanlığı hâkimiyeti altına geçmesi, burada faal bir Türk kavmî nüfuzunun tesisini sağlamıştır ki bu da çok geçmeden hâkimiyetin yerli hanedandan Aşin hanedanına mensup bir aileye geçmesine yol açmıştır.² Bunu takibeden yüzyıl boyunca Toharistan Türkleriyle Batı Kağanlık arasındaki sıkı münasebetler devam etmiştir. Türk isim ve ünvanlarını tamamen muhafaza etmiş olan Toharistan yabguları VIII. yüzyılın ilk otuz yıllarında bile Yedisu sahasına, kendi askerî ve siyasî bir ard cephe nazariyle bakmağa devam etmişlerdir.³ Diğer taraftan, her şeyden önce, Batı Türkleri arasında Maniheizm'in yayılmasıyla ilgili olarak Yedisu sahasında Toharistan'ın kültür ve ideoloji nüfuzu büyümüştür.⁴ Batı Türk bölgelerinde Maniheizm dinine mensup olanların dinî önderi de VIII. yüzyılın ilk yarısında Toharistan'da bulunmuştur;⁵ Doğu Türkistan ile sıkı bağları bulunan Yedisu vahalarında ise "tohrı"

¹ Aynı yer, s. 69.

² I. Marquart. *Enransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin, 1901, s. 217-229.

³ At-Tabarî, I, s. 1593-1594, 1596.-İbn al-Atîr, V, s. 344.-E. Chavannes *Documents sur les Tou-Kieu (Turcs) occidentaux*. STOE, 1903, t. VI, s. 206-207. V.V. Barthold, gösterilen eser, k. II, s. 194-195.

⁴ I. Marquart, *Historische Glossen zu den alttürkischen Inscriften*. WZKM, Band XII, 1898, s. 162-168.-W. Radloff. *Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer*. SPb., 1909, s. V.-E. Chavannes et P. Pelliot. *Un traité manichéen retrouvé en Chine*. JA, 1913, s. 191-197.

⁵ W. Radloff. *Alttürkische Studien*, VI. IAN, VI ser., 1912, No. 12, s. 775.-A. von Le Coq. *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I. Berlin, 1912, s. 27.

dili iyice bilinmektedir.¹ 711-712 yıllarında bozulan Türgeş birliklerinin Toharistan'a hareketi VIII. yüzyıldaki Tohar-Türgeş münasebetleri zincirinin tabii bir halkasıdır; kitabelerde "tokrı" isminin zikredilmesi ise geniş tarihî esasa dayanmaktadır.

Yazıtlara göre, Tonyukuk takibedilenlere, daha bunlar Demir-Kapılar'a varmadan, fakat oradan pek uzak olmayan bir yerde yetişmiş ve onları "dönmeğe mecbur etmiştir". Çok muhtemel olarak Tonyukuk yalnız kitabede nakledilen gaye ile Sogd'a bulunmamış, aynı zamanda yerli siyasi gruplarla da münasebet tesis etmiştir. Mamafih: "Biz (düşmanları) Demir-Kapılar'a kadar takibettik. Biz (onları) oradan geri dönmeğe mecbur ettik" tarzındaki cümleler, muvaffakiyetli takipten sonra, kaçmakta olan kavimler, Yedisu arazisine getirilmişlerdir; şüphesiz bu, Türk ordusunun esas kuvvetlerinin tazyikiyle, yani Türgeşler'e karşı açılan sefer'in, oldukça ehemmiyetli sayıda Türk birliklerinin Maverâünnehr'e gelmeleriyle, kazanılmış olduğunu göstermektedir. Bundan sonra cereyan eden vak'anın mahiyeti kitabedeki yazının silik olması yüzünden iyice anlaşılmaktadır. Bu hâdisede: 1) Arablar ve Toharlar'la ilgili olaylarda esas kahraman Moço-kağan'ın oğlu İnel-kağan'dır; 2) İnel-kağan'ın adı ve onu takibeden kelimeyle, yan yana zikredilen Araplar ve Toharlar'a nazaran gramer bakımından istikamet gösteren (Dativus) bir haldedirler. Kat'î bir netice çıkarmak için yukarıda gösterilen deliller bile kâfi gelebilirdi, fakat yazmanın mevcut resminden cümlenin büyük bir kısmını yeniden kurmak pek imkânsız değildir. Radloff'un okuduğuna göre şu işaretler muhafaza edilmiştir: **𐰽𐰺𐰽 𐰺↓𐰽:𐰺𐰺𐰺:𐰺𐰺**.

𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 ² Mamafih, mevzuun (obje) istikamet gösteren -i (Dativus) halinde bulunması karşısında "tokrı" kelimesinde -i (Dat.) veya -ile (instrumental) halini gösteren **𐰽𐰺𐰺** -sın işaretinin açıkça burada yeri olamaz. Rötüş edilmemiş kitabe resmine bakınca şunları görüyoruz :

1 — V. V. Radlof tarafından **𐰽𐰺𐰺𐰺↓𐰽** olarak okunan yazılar hemen hemen tamamen silinmiş ve şematik olarak şu şekli almıştır :

¹ A. N. Bernştam. Problemy istorii Vostochnogo Turkestana. Doğu Türkistan mes'eleleri). VDI, No. 2, 1947, s. 64.

² V. V. Radlov. Atlas drevnostey Mongolii (Moğolistan'ın eski eserler atlası). SPb. 1899, vıp. IV, tabl. CXIV, 1, 2, s. 46. Kr. W. Radloff. Die Inschrift des Tonjukuk, s. 20-21, 46. satır; Radloff'un yanlış olarak "Inil qapy qa... (ta) qa..." okuduğu metne V. Thomsen de işaret etmiştir (V. Thomsen. Die alttürkischen Inschriften in der Mongolei. ZDMG, t. 78, 1924, s. 169).

! Resimde adı geçen iki yazının herhangi bir şekilde bir birine bağlanmış olduğuna dair bir iz yoktur. Bundan maada **⌘** harfindeki sağ üst çizgi, daima orta çizgiye nazaran ehemmiyetli bir zaviye farkı göz önünde bulundurularak, burada satırın umumî kaidesine dik (amudî) bir hat halinde yönelebilen ve tam olmayan bir çizgiye benzeyebilir. Böylece bu çizgi ancak müstakil bir işaret-iki nokta üst üste = kelimeleri biri birinden ayıran - çizgiler olarak tetkik edilebilir.

2 — Kelimeleri biri birinden ayıran (iki nokta üst üste) işareti keşfettikten sonra, satırın sonuna kadar daha dört işaretin bulunduğunu farkettilik. Umumî çizgi tarzına göre, bunlardan birincisi

⌘ (t') veya **⌘** (k) işaretidir ki bu da Radloff'u yanlışlıkla bunu ondan önce gelen işaretle birleştirip **⌘** şeklinde okumaya sevketmiştir. Bundan sonraki üç işareti elde mevcut resimden tetkik etmek imkânsızdır. Mevzuun (obje) istikamet gösteren -e halinde bulunduğunu nazarı itibare alırsak, cümleyi ancak fiil sonuçlandırmaktadır; bunu takibeden satırın, semantik olarak öncekiyle bir bağıntısı olmayan yeni bir cümleyle başladığına göre 46. satırın sonuncu cümlesinin fiilî mazide sona ermiş bir hali (verbum finitum) ifade etmektedir. Yukarıda gösterilen bütün delillerin, cümlelerin metni ve keza diğer kitabelerdeki¹ cümle teşekkülüne zikredilen cümlelerin tamamen uygun olduğu keyfiyetiyle karşılaştırılması aranan fiilin, bütün kitabelerdeki anlatış şekli olan ve geçmiş zamanı (verbum finitum) gösteren **⌘** -mis veya **⌘** -di edatının ilâvesiyle meydana gelen "hücüm etmek" mânasındaki **⌘** -täg fiilî olduğunu düşünmemize yol açmaktadır.

3 — Cümlelerin ikinci kelimesini teşkil eden işaretler okunuşun doğruluğundan emin olabilecek derecede açık ve kesin olarak tetkik edilememektedir. Yalnız şunu kaydedelim ki (isim halini gösteren işaret müstesna) içlerinde yalnız beşinci (veya altıncı?)' sinin açıkça **⌘** (t) olarak okunabilen 6-7 işaretten ibarettir.

Yukarıda kaydedilen hususlara istinaden cümlelerin şu şekilde teşekkül etmiş olması icabeder : "İnel-kağan'a, Arablar'a ve

¹ Pamyatnik v čest' Kül-tegina (Kül-tegin kitabesi), 40. satır: ". . . alp az bizinä tägmis . . ." (S. E. Malov, gösterilen eser, s. 32).

onların (müttefiki) Toharlar'a (harfiyyen: onlara Toharlar) hücum ettiler".

Bu hâdise, Türgeşlerin takibiyle geri çevrilmeleri muvaffakiyetle sona erdikten sonra olmuştur; şüphesiz bu takibe İnel-kağan iştirak etmiştir; çünkü metnin her yerinde sadece ordudan bahsederken kullanılması imkânsız olan "biz" zamiri geçmektedir; kitabedeki bu ifade ile de, okuyucunun bildiği, ordu başkomutanının kendi sözleri nakledilmiştir. Tetkik mevzuu edilmekte olan cümlede bizzat Tonyukuk'un adı zikredilmemiştir. Bu da cümlenin şahıssız (edilgen) fiille teşkiliyle, şüphesiz, mağlubiyete uğranıldığını göstermektedir, ki bunun itham edilme ihtimalinden Tonyukuk kendini korumak maksadiyle olaylarda İnel-kağan'dan bahsetmektedir. Olayların umumî seyrine nazaran, "Sogd halkı"nın hezimete uğrayan Türk ordusunun savaş gücüne olan imanının sarsılmadığı hususu nazarı çekmektedir. Bununla ilgili olarak Türk veya "On-ok" ordusuna ait hiçbir adın, Türk başbuğlarından hiç birinin isminin "İnel kaganka" kelimesinden sonra gelen tâbire uygun olmadığını kaydedelim. Bununla beraber keza İnel-kağan'ın düşmanlarının tam ismi verilmektedir (Arablar ve onların yerli müttefikleri Toharlar). Bu husus da dolayısıyla (endirekt olarak) İnel-kağan ile birlikte hücumu maruz kalan, şahsın (şahısların) her şeyden önce, onun, fiilen Türk ordusuna dahil olmayan, yerli müttefiki olduğunun delilini teşkil etmektedir.

45. satırda savaşların cereyan tarzının nakledilmesi sona ermekte, 46-48. satırlarda ise seferin neticeleri anlatılmaktadır. Bunlardan en önemlileri : Demir-Kapılar'a varılmış olduğu ile Tinesi-oğlu'nun yurdu olan Byangligyak dağlarına ulaşılmış olunduğudur.

VIII. yüzyıldaki Orhun kitabeleri yazarları için Demir-Kapılar'a ulaşmak, yüksek askerî ve siyasî kudrete erişilmesine muadil olup Türk imparatorluğunun en büyük şahametinin bir delilidir. Bu, Bilge-kağan'ın sözlerine göre, "benim şanlı atalarım Bumin-kağan ve İstemi-kağan'ın insan oğullarına hükmettikleri" "Türk halkını" Kadirkan sahasından Demir-Kapılar'a kadar yerleştirdikleri o yarı destanî devirlere dönüşü göstermektedir. Bilge-kağan'ın "Türk halkına" yaptığı çok büyük "hizmetler" cümlesinden olarak onun, "İnci ırmağını aşarak ordu ile Demir-Kapılar'a geldiğini" de zikretmektedir. Bundan, kitabelerdeki yazıda neden Tonyukuk'un sevkettiği seferde

Demir-Kapılar'a ulaşıldığı keyfiyeti daha açık olarak tasrih edildiği anlaşılmaktadır. Demir - Kapılar'la beraber en az onun kadar ehemmiyetli bir mevki olan "Tinesi-oğlu'nun yurdu"ndan da bahsedilmektedir. Tonyukuk'un ulaştığı yerin, şüphesiz, o devletin mühim siyasî şahsiyetinin ismiyle zikredilmiş olduğu düşünülebilir. Tabiatıyla, bu şahsın Sogd hâkimi olduğu ileri sürülebilir; zikredilen mevki de onun mutad idare merkezidir. Belki de bahis konusu edilen mevkiinin dağ (Byangligyak dağı) şatolarından birisi, ihtimal, ona komşu bulunan Maymurg şatosu gibi, Arab istilâsından kısa bir zaman önce Sogd kırallarının¹ idare merkezini teşkil eden meşhur Bargar² şatosu olması muhtemeldir. Sogd ihşid'i Gurek (Ugrak) ve babası Tarhun'un isimleri iyice bilinmekte olduğuna göre,³ "Tinesi-oğlu" tâbirini "Tines'in oğlu" olarak değil de "Tinesi oğulları" veya "Tinesi soyundan biri" olarak tefsir etmemiz icabediyor ki, bu da gramer bakımında tamamen mümkündür ve burada böylece, her ihtimale karşı, Sogd hükümdarları hanedanının Türk adları taşıdığını işaret etmek mümkündür.

SEMERKAND'IN SUKUTU

Tonyukuk'un Sogd'a ayak basması bu memleketin mukaddera-tına aksi bir istikamet vermiştir. 93 Hicrî yılında (Ekim 711-Ekim 712 M. yılları) Harizm'in fethinden sonra Kuteyba ibn Muslim'in Arab ordusu, Sogd şehirleri federasyonunun mühim bir merkezi bulunan Semerkand'a hareket etmiştir. "Sogd halkı"nın sayıca ve teknik bakımdan üstün olan düşmanlarına karşı yaptığı eşit şartlar haricindeki mukavemetin fecaati Gurek'in Çin imparatoruna yazdığı mektupta açıkça görülmektedir: "... bundan altı yıl önce (mektup 718 yılında yazılmıştır-S.K.) dağ'ların (Arabların) başkomutanı İ-mi Kü-ti-bo (emir Kuteyba) çok sayıdaki ordusunun başında buraya geldi; o bizimle savaştı ve biz düşmanımıza büyük darbeler indirdik.

¹ S. Volin. K voprosu o zamke na gore Mug. Trudı Tadj. bazı ANSSR, (Mug dağındaki şatoya dair. SSCB İl. Akademisi'nin Tacik bölümü yayınları), t. IX, 1938, s. 28-32.

² DAD, s. 66.

³ O. İ. Smirnova. Sogdiyskie moneti kak noviy istoçnik dlya istorii Srednez Azii. SV, t. VI, s. 356-367.

Fakat askerlerimizin çoğu öldürülüb yaralandı; daş'lar'ın (Arabların) piyade ve süvarisi o kadar kalabalıktı ki, ona karşı mukavemet edemedik. Müdafaa gayesiyle kaleye çekildim. O zaman Arablar şehri kuşattılar. Dıvarlara karşı üçyüz aded muhasara aleti kurdular ve üç taraftan kalede büyük gedikler açtılar. Onlar şehrimizi ve devletimizi yıkmak istiyorlardı”¹ Al-Madâ'ini'nin Arap askeri ve kavmi an'anesine dair yazdıklarını muhafaza eden at-Tabarî² bu hâdiseleri daha tafsilâtlı bir şekilde nakletmektedir. V.V. Barthold³ yukarıda nakledilen mektup ile at-Tabarî'nin olaylar hakkında verdiği tafsilâtı karşılaştırmıştır. Fakat her iki kaynağı da tetkik eden V.V. Barthold, şehrin muhasarasından önceki Arab-Sogd mücadelesinin seyrine dair meseleyi kısmen halletmeden bırakarak cereyan eden mücadelelerin safhalarını incelememiştir. Yeniden at-Tabarî'nin naklettiklerine dönelim:

Hâdise'nin esası: “Ve (Kuteyba) Sogd'a yürüdü; Sogd'a müteveccihen yirmi bin kişi (ordu) ile ondan evvel 'Abdurrahman ibn Muslim hareket etmişti. Ve Harizm ile Buhara orduları ile Kuteyba ona iltihak etti... ve onları tam bir ay muhasara etti”. Hikâyenin müteakip kısmında bu ay içinde geçen hâdiseler meyanında komşu hâkimlerin Sogdlular'a gönderdikleri yardım birliklerinin hezimetinden bahsedilmektedir: “Ve bu hâdise Sogd halkını şaşırttı. Kuteyba onlara karşı muhasara aletlerini harekete geçirdi”.⁴

Bahili'nin tercümesinde Samarkand'ın muhasarasından önce cereyan eden savaşların yerleri zikredilmektedir. Buhara'dan çıktıktan sonra Kuteyba “daha ileri gitmiş ve Arbincan şehrine varmış... Ve onlara (Arablara) Sogd hâkimi Gurek, çok sayıda Türk, Şaşa ve Fergana halkı ile birlikte karşı gelmiştir”⁵ Burada Gurek'in müttefiklerinin zikredilmesi bir yanlışlık eseridir, çünkü bunlar oldukça sonra meydana çıkmaktadırlar, ki bu da esas hikâyeden olduğu kadar Soğdlular'ın müttefikleri hakkında en tafsilâtlı malûmat veren Bahili⁴.

¹ E. Chavannes, gösterilen eser, s. 204-205.

² At-Tabarî, II, s. 1241-1250.

³ V. V. Barthold. K istorii arabskih zavoevaniy v Sredney Azii (Orta-Asya Arab fütuhâtı tarihine dair). ZVO, t. XVII, s. 141-147.

⁴ At-Tabarî, II, s. 1242 (tercümenin Barthold tarafından yapılan tefsirine göre).

⁵ At-Tabarî, II, s. 1249-1250.

nin hikâyesinden açıkça görülmektedir: “Gurek Kuteyba’nın dayandığını görünce Şaşa hakimine, Fergana ihşidine ve hakana yazdı... ve onlar da şehzadeilerden ve genç hâkim muhazıflarının en kahramanlarından müteşekkil bir süvari birliği teşkil ettiler... ve hakanın oğlunu bunların başına komutan tâyin ettiler. Onlar (Kuteyba’nın) orduya hücum etmek maksadiyle hareket ettiler.” Bundan sonra Arablar’ın gece baskını ve müttefik kuvvetlerinin hezimetine dair tafsilât gelmektedir. “Ve bu Sogd halkını şaşırtmıştır...”¹ 93 Hicrî yılında, yerli müttefiklerin çok sayıdaki birliklerinin dahil edilmesiyle takviye olunan Kuteyba ibn Müslim’in ordusu Buhara’dan Samarkand istikametine doğru hareket etmiştir. Arablar’ın Arbinan²’da karşısına çıkan Gurek, kendi kuvvetlerine güvenemiyerek yardım için Şaşa, Fergana hâkimleriyle Türklerin hakanından yardım için müracaat etmiştir. Bunlar da ona Türk kağanın oğlunun emrinde, dikhan eşrafından seçilmiş en iyi birliklerden müteşekkil bir kuvvet göndermişlerdir. Bu birliğin hareketini keşifçileri vasıtasıyla haber alan Kuteyba, ordusunun seçkin bir kısmını kardeşi Salih ibn Müslim’in önderliği altında bunlara karşı göndermiştir. Âni bir gece baskını ile Arablar müttefik birliklerini mağlup etmişler. Bundan sonra Sogdlular Samarkand’ın önüne çekilmişler ve şehrin surları önünde meydan muharebesini kabul etmişlerdir. Bazı muvaffakiyetlere rağmen büyük zayıat karşısında Sogdlular şehrin kalesine sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır. Kaleye hücum eden Arablar muhasara makineleri sayesinde duvarlarda gedikler açarak Gurek’i teslim olmaya mecbur ettiler. Sogdlular’a ileri sürdükleri şartları yerine getirmelerini temin maksadiyle, mütareke şartlarına ayrıklı olmasına rağmen Kuteyba şehirde bir işgal kuvveti bıraktı ki bu da 712-713 yıllarında Arablar’a karşı ayaklanıp isyan eden Semerkand halkının büyük memnuniyetsizliğine sebebiyet vermiştir.³

¹ At-Tabari, II, s. 1247-1249.

² Savaşın yerini tesbit için Arbinan harabeleri hakkında Bk. V. V. Barthod. K istorii oroşenii Turkestana (Türkistan’ın sulama tarihine dair). SPb., 1914, s. 117. Şehir Buhara yolu üzerinde Samarkand’a 12 fersahlık bir mesafede bulunuyordu.

³ Mukayese için bk.: H. A. R. Gibb. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923, s. 44-46. Müellifin Arap ve Çin kaynaklarına ve keza Barthold’un iktibas ettiği esere karşı olan güvensizliğinin haklı sebeplere istinad ettiğini kabul etmek doğru olmaz.

SOGD YOLLARINDA

I. Marquart'ın 712-713 Sogd seferine dair at-Tabarî'nin naklettikleri ile Kül-tegin kitabesindeki haberi biri birine benzetme teşebbüsünü¹ Barthold, haklı olarak, her iki kaynağın² kronoloji bakımından olduğu kadar filen de biri birine uymadığına işaretle bu görüşü çürütmüştür. Tonyukuk kitabelerinin tetkikinden, Kül-tegin kitabelerindeki 39-40. satırdaki muhteviyatla hiçbir münasebeti olmayan at-Tabarî'nin haberinin, Tonyukuk kitabelerinde nakledilen bazı hâdiselerle ilgili olduğunu anlamaktayız. 712 yılı yazında Şaşa, Fergana ve Türk erlerinin başında Sogdlar'ın yardımına koşan, fakat Araplar tarafından mağlubedilen Türk hakanının oğlu, Batı Türk orduları başkomutanı Moçjo'nun küçük oğlu İnel-kagan'dan başkası değildir. Gurek'in Türk kağanına, daha doğrusu onun temsilcilerine müracaat etmiş olduğu açıkça meydana çıkmaktadır: çünkü Türk ordusu Sogd hududunda olup derhal yardıma gelebilecek durumdadır.³ Böylece Doğu Türk Kağanlığı ile Orta-Asya devletleri arasındaki münasebetler mes'elesini ortaya koymak mümkün olmaktadır. Müttefik birliğinin başında Türk kağanının oğlunun bulunması batıdaki Türk orduları ile Şaşa ve Fergana'nın dostluk münasebetlerinin derecesini göstermektedir. Bundan başka Arab istilâsı tehlikesi karşısında Türk askerî üstünlüğünün müttefikleri tarafından kabul edildiğinin de bir delili sayılmaktadır. Bir kısım müttefiklerin istiklâlleri, diğerlerinin ise siyasî ve iktisadî menfaatleri için aynı derecede tehlike arzeden müşterek düşmana karşı 712 yılında mücadeleye başlayan dört mühim doğu Orta-Asya devleti arasında Arablara karşı bir birlik meydana getirilmiştir. İttifaktaki ilk muvaffakiyetsizlik, her şeyden önce "başkanların üstünlük telâkkisi"nden Şaşa, Fergana hâkimleriyle Türk komutanlığının, Araplar tarafından kolayca dağıtılan ehemmiyetsiz bir birlik göndermekle yetindiklerinden doğmuştur. Fakat bu hezimet mevcut ittifakı tasfiye etmiyor; İnel-kağan'ın mağlubiyetinden birkaç ay sonra, "Sogdluları nizama koymak"⁴

¹ I. Marquart. Die Chronologie der alttürkischen. Inseriften. Leipzig, 1896, s. 8.

² W. Barthold. Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen.

³ Krş. H. Gibb, göst. eser, s. 47.

ATIM, zweite Folge, St. Petersb., 1899, s. 8-12.

⁴ Kağanlığı idare eden büyükler nezdinde kitabelerde geçen it- "nizama koymak" fiilinin "mevcut nizamı mükemmelleştirmeye çalışmak", "iç mücadelelere

için Mogilyan ile Kül-tegin'in¹ kıt'aları Maveraünnehr'e giriyorlar. Türk ordusunun Sogdlarla önceden yapılmış bir anlaşmaya göre ve bunların teşebbüsü ile hareket ettiği, seferin tertip sebeplerinden anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak Tonyukuk kitabesinin 47-48. satırlarındaki haber çok alâka çekicidir: "Bundan sonra bütün Sond halkı başlarında Yerüki(?)- Suk olduğu halde geldi... Ben, bilge Tonyukuk, bu memlekete vardığım için, halk sarı altın, beyaz gümüş getirdi...". Türk ordusunun Maveraünnehr'deki harekâtını tamamladıktan sonra ve Sogdlular'ın Araplar'a karşı ayaklanmalarından önce, Mogilyan'ın Sogd seferinin sebeplerini tertiplemeyle ilgili olarak Tonyukuk'un huzuruna Sogd elçilik hey'etinin gelmesin de² ancak, mevcut ittifakı takviye ve müteakip müşterek harekâtı tasarlamak maksadiyle gönderilmiş hususî bir hey'etten başka bir şey görmek mümkün değildir. Elçilerin getirdiği değerli hediyeler, Tonyukuk'un naklettiği gibi, yapılan yardım karşılığı değil, aynı zamanda bu yardım olumlu sonuç verdiği takdirde Türk komutanlarının bundan bekledikleri maddî menfaatlerin ilk karşılıklarıdır.

713 yılında Arablar Sogd isyanını bastırmağa muvaffak olmuşlar : bundan hemen sonra Kuteyba çok sayıda yardımcı kuvvetlerle Fergana ve Şaş'a girerek ele geçirdiği şehirleri yakmıştır.³ 714

son vermek", "isyanların bastırılmasına yardım etmek" mânaları vardır. Bk.: P.M. Melioranskiy. Ob Orhonskih i eniseyskih nadgrobnykh pamyatnikakh (Orhun ve Enisey kitabelerine dair). JMNP, ç. 317, 1898, otd. 2, s. 271.

¹ 712-713 yılları seferi için bk.: S. G. Klyaştorny. Kangüyskaya etnonimika v Orhonskih tekstah (Orhon âbidelerinde Kengü'nün kavmi-yer adı (etno-toponimiği). (Türkçeye çeviren: İsmail Kaynak, T. T. K. Belleten, Cilt XVIII, sayı 69, Ocak 1954). SE, No. 3, 1951, s. 56-73. Bu makalede, daha tafsilâtlı olarak, cereyan eden hadiselerde, Orta Sir-Derya vahalarının ehemmiyetinden bahsedilmektedir.

² Adı geçen olayda bir elçiliğin bahis mevzuu edildiği bilhassa diğer kaynaklar daki aynı mahiyetteki ifadelerle karşılaştırmaktan anlaşılmaktadır; bk. Kül-tegin kitabeleri, büyük kitabe, 4., 51-52. satırlar; C. E. Malov, gösterilen eser, s. 27, 33. Mukayese için bk. P. M. Melioranskiy'in notları: V. V. Radlov ile P. M. Melioranskiy. Drevnetürkskie pamyatniki v Koşo-Tsaydame (Koşo-Tsaydam'daki eski Türk yazıtları. STOE, IV, SPb., 1897, s. 17, not. 8.

³ At-Tabarî, II, s. 1256, 1267. -H. Gibb, gösterilen eser, s. 48-49.

yılında Şaş seferi tekrarlanıyor. Kuteyba'nın Şaş ve Fergana'daki cezrî hareketleri, Gibb'in tahmin ettiği gibi, Arab "fütühatının alelâde bir seyri" olarak değil, fakat ileride vukuu muhtemel Sogd'un istiklâliyle ilgili ayaklanmalarda, bu devletlerin yardım etme imkânlarını ortadan kaldırmak hedefini güttüğü kanaatini vermektedir. Kağanlığın Orta-Asya devletleriyle mevcut ittifakının Maveraünnehr'deki Arap hâkimiyeti için ne derecede büyük bir tehlike arzettiğini anlaması için Kuteyba kâfi derecede ileri görüşlü bir siyaset adamıydı: hayatının son yıllarındaki bütün faaliyeti bu tehlikeyi bertaraf etmek hedefini gütmekteydi. Ve Kuteyba ile onun halefleri kısmen maksadlarına ulaşmış iseler de, muhtelif Orta-Asya milletlerinin Arablar'a karşı mücadelelerinde aralarında bir defa teessüs eden işbirliği yapma an'anesi yine de baki kalmıştır; Orta Sirderya, Fergana ve Yedisu sahalarını ele geçirmek için Doğu'daki Arap valilerinin müteaddit teşebbüslerine rağmen¹ buraları fiilen Halifeliğin sınırları dışında kalmıştır. Bundan başka bu an'aneler geniş halk kitleleri arasında yayılmıştır. Bunun açık delillerini Mukanni,² Râfi' ibn Leyta³ ve daha birçok diğer halk ayaklanmaları teşkil etmektedir.

Müstevlilere karşı mücadelelerde Orta-Asya'nın menşe itibariyle muhtelif kavimlere mensup halkı arasındaki birlik kuvvetlenmiş ve bu da Özbeklerle Tacikler'in müşterek tarihlerinin esasını teşkil etmiştir.

S O N U Ç L A R

1 — 712 yılında meydana gelen Doğu Türk Kağanlığı, Fergana, Şaş ve Sogd devletleri arasındaki askrî ittifak Orta-Asya'nın ilk Ortaçağ tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Doğudaki Arap fütühatının durdurulması olayı ve bunu takibeden, Orta Asya millet-

¹ Meselâ mukayese için bk. Fadl ibn Sahl-ın seferine dair malûmat: A. Mihaylova. *Novie epigrafiçeskie dannie dlya istorii Sredney Azii IX. v. (IX. yüzyıl Orta Asya tarihine dair yeni epigrafik malûmat)*. EV, V, 1951, s. 10-20.

² A. Yu. Yakubovskiy. *Vosstanie Mukanni-dvijenie lyudev v "belih odejdah"* (Mukanni isyanı- "beyaz elbiseli"lerin hareketi). SV, t. V, s. 49.

³ V. V. Barthold. *Turkestan...*, ç. II, s. 205

lerinin başarılı kurtuluş savaşları, yukarıda anlatılan olaylar dışında asla mütalâa edilemez.⁴

2 — İlk olarak VIII. yüzyılın başlarında açıkça görülen muhtelif ırklara mensup Orta-Asya milletlerinin yabancı müstevlilerle müştereken mücadele etme an'anesi, mütaakıp halk hareketlerinde kuvvet bulmuş ve Samanî devletinin kuruluş esaslarındaki hazırlıklarda oldukça önemli rol oynamıştır.

⁴ Burada yazar, S. P. Tolstov'un (Po sledam drevne horezmiyskoy tsivilizatsii = Eski Harizm medeniyeti peşinde. M. -L., 1948, s. 221-223), B. G. Gafurov'un (İstoriya Tadjikskogo naroda = Tacik Tarihi, T. I. M., Gospolitizdat, 1952, s. 162; mukayese için bk. A. Yu. Yakubovskiy'in: Kommunist dergisi, No. 1, 1953, s. 103-109) ve A. Yu. Yakubovskiy'in (Voprosı periodizatsii istorii Sredney Azii v srednie veka (I-XV v.v.) = Ortaçağ (VI-XV y. y.) Orta Asya tarihinin devirlere bölünmesi mes'eleleri), KS İİMK, t. XXVIII. 1949, s. 33-35) Orta Asya'daki Arap fütuhatının tarihî ve irticaî vasıflı olduğuna dair kanaatlerine tamamen iştirak etmektedir.